

سه نقطه‌ها

ایرج افشار*

چکیده

یکی از علائم و نشانه‌های به‌کار رفته در نسخه‌ها، که از قدیم میان بعضی از کاتبان رایج بوده، آوردن «سه نقطه» می‌باشد. سه نقطه‌ها در حاشیه بر سمت راست و چپ صفحه و گاهی بالا و پایین گذارده می‌شد تا هم به‌آسانی به‌چشم بیاید و هم تحت‌الشعاع سطر قرار نگیرد. نقطه‌ها معمولاً به‌چند صورت ضبط شده‌اند از جمله:

۱. «تک نقطه». که عمدهً میان دایره برای وقف جمله است و یا به‌منظور انتخاب گذارده می‌شد؛

۲. «سه نقطه». که به‌منظور وقف جمله و گاه توجه گذارده می‌شد؛

۳. «چهار نقطه». که به‌منظور فاصله‌گذاری میان دو عبارت و یا آرایش کنار نسخه و یا آخر نسخه/انجامه گذارده می‌شد.

سه نقطه‌ها (که موضوع این نوشتار است) دست کم دوگونه کارکرد داشته‌اند:

۱. برای پایان گرفتن عبارت و گاهی پر نمودن جاهای خالی؛

۲. برای توجه بعدی و حتمی دارنده نسخه و کاتب تا به‌آسانی بتواند به‌آن موارد رجوع کند.

سه نقطه‌ها کوچک و غبارگونه به‌کار می‌روند، تا حک و محو آن‌ها به‌نیش قلم‌تراش عملی و آسان بوده باشد. و معمولاً به‌سیاهی یا سرخی و به‌حالت زوایای مثلث کوچک نقش می‌شده است.

---

* استاد و پژوهشگر ایرانی.

این بررسی براساس چند نسخه معتبر و نیز بهره‌مندی از شواهد منظوم عصر صفوی انجام گرفته است.

کلید واژه

سه نقطه؛ علائم؛ نشانه‌شناسی؛ نسخه‌شناسی.

*

از عصر صفوی اشعار دیگری نیز هست که نشان می‌دهد نقطه‌گذاری در نمودن شک و سهو نقش داشته است.

«سه نقطه» میان بعضی از کاتبان قرون قدیم از نشانه‌هایی است که دست کم دوگونه کارکرد داشته است. اما نه به‌گونه و مصداقی که اکنون به‌متابعت از نقطه‌گذاری اروپایی در عبارات به‌کار می‌رود. سه

نقطه‌ای که در نسخه‌های خطی پیشینه - به‌فارسی و عربی - می‌بینیم مفهومی کاملاً دیگرگون داشته است. دو موردی که استعمال نسبتاً رایج داشت عبارت است از:

۱. موردی که صورت عادی‌تر و رایج‌تر داشته است و متعده‌تر در نسخه‌ها دیده می‌شود سه نقطه‌ای است که برای پایان گرفتن عبارت و گاهی پرکردن جاهای خالی نقش می‌کرده‌اند. به‌طور مثال در قدیمی‌ترین نسخه خطی فارسی یعنی *الابنية عن حقایق الادویة* به‌خط اسدی طوسی که در سال ۴۴۷ هجری نوشته شده است به‌دفعات از آن‌گونه سه نقطه در هر ورقش دیده می‌شود. اسدی در بعضی از موارد به‌جای سه نقطه، چهار نقطه - که به‌صورت زوایای یک لوزی نمایانگر - نقش کرده است. نقطه‌ها اغلب به‌رنگ سرخ است. ناگفته نماند که همین کاتب نشانه چهار نقطه را در صفحه پایانی خود برای فاصله‌گذاری میان دو عبارت و حتی به‌منظور آرایش دادن کناره خالی نوشته‌ها به‌کار گرفته است.

۲. موردی است که موضوع اصلی این نوشته است و احتمالاً تاکنون در فهرست‌های نسخه‌های خطی، تذکری در آن باره نیامده، و آن سه نقطه‌هایی است که در حاشیه اوراق بعضی از نسخ دیده می‌شود. در این‌جا به‌مواردی که در دو نسخه قدیمی، یکی مورخ ۶۹۳ هجری و دیگری احتمالاً بازمانده از قرن هشتم/نهم هجری دیده‌ام اشارت می‌شود.

این سه نقطه‌ها را بر سمت راست صفحه دست راست و بر سمت چپ صفحه دست چپ می‌گذاشته‌اند. در نسخه دومی، در حاشیه نزدیک به عطف کتاب و در حاشیه بالایی صفحه هم گذاشته شده است، ولی به ندرت. سه نقطه‌ها در این هردو نسخه کوچک و ظریف است، به طوری که حکّ و محو آن‌ها به نیش قلمتراش عملی و آسان بوده است. همه جا قرار گرفتن سه نقطه پیش هم، صورتی مثلثی دارد.

* * *

نسخه مورخ غره ربيع الاول ۶۹۳ هجری که در حواشی آن ۳۳۵ بار از این سه نقطه‌ها دیده می‌شود نسخه‌ای است از کتابی فارسی به نام *مجمّل الاقوال فی الحکم و الامثال* متشکل از آیات و اخبار و امثال عبارات حکمتی عربی که به طور موضوعی تبویب شده است. تألیف آن به منظور آن بوده است که آن موارد را بتوان در ترسل و انشاء به آسانی و دستیابی، به کار گرفت. کتاب تألیف احمد مانیسی است. خوشبختانه این نسخه که دیده‌ام به خط هموست. نشانه‌های مورد سخن هم ظاهراً توسط او برکنار صفحات ثبت شده است.

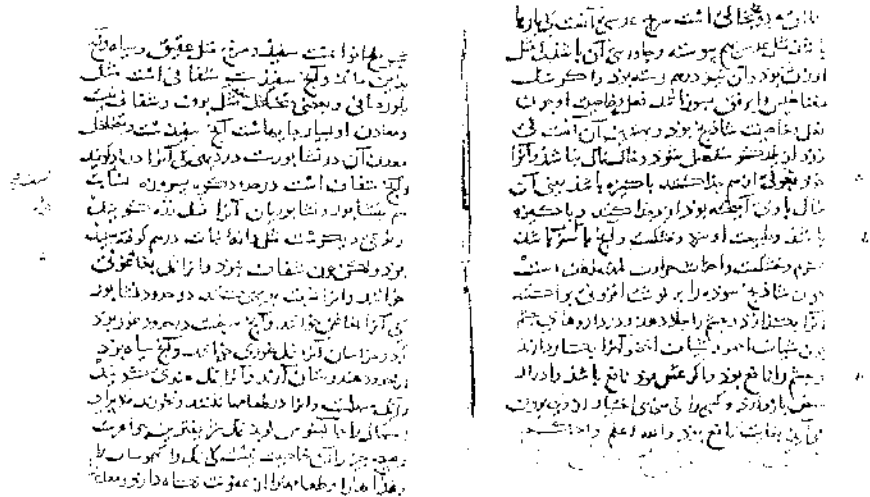
البته در این نسخه، از سه نقطه‌هایی که نشانه وقف در عبارت است به سیاهی یا سرخی و در پایان عباراتی که لازم می‌بوده به حالت زوایای مثلث، و همچنین در موارد خالی (با افزودن نقشی ذیل آن) - به طور مثال پس از عنوان مطالب - به کار رفته است. سه نقطه‌های کوچک غبارگونه مسلماً برای تذکار و توجه بعدی و حتمی دارنده نسخه و شاید به منظور انتخاب کردن بعدی و گزینش بر گزیده‌ها گذاشته شده.

نقطه‌ها در این نسخه گاهی نزدیک به لبه کاغذ و گاهی به فاصله دو سانتی متر از آن است سبب این که آن‌ها را نزدیک به لبه نسخه آورده‌اند برای آن بوده است که به آسانی به چشم بیایند. تردید نیست اگر آن‌ها را نزدیک به سطر ثبت می‌کردند طبعاً ممکن بود تحت الشعاع مطلب آن سطر قرار گیرد و از دید بیننده برکنار بماند. یعنی چنان که منظور بوده است مشهود نباشد.

نسخه دیگری که از این سه نقطه‌ها در آن هست و فعلاً کنار دست من است یکی از پنج نسخه موجود از *جواهرنامه نظامی*، تألیف محمد بن ابی البرکات الجوهری

پیوستگی قطعی میان دو نشانه - یکی در متن و یکی در حاشیه - به دست آمدنی است. عکس سه مورد را از آن نسخه در اینجا آورده‌ام. (تصاویر ۴ و ۶) باری آن طور که استنباط کردنی و پیشنهاد شدنی است این سه نقطه‌ها همه‌جا اشاره روشن است به مشکلی یا موردی قابل دقت که در سطر روبه‌روی سه نقطه منقوش وجود دارد. احتمالاتی که به نظر می‌رسد به‌طور پیشنهاد عرض می‌شود:

تصویر ۶

الف - بی‌شبهه و به‌طور کلی سه نقطه علامت توجه و تذکار و به‌منظور برجسته کردن نکته‌ای مغشوش یا مطلوب است که در سطر مقابل آن وجود دارد. همان‌طور که امروزه کنار سطوری که ضرورت است به آن‌ها بازگشت، علائمی از قبیل «(+)»، «(O)»، «(=)»، «(*)» و نظایر آن‌ها گذاشته می‌شود.

ب - این‌گونه نشانه می‌تواند از کاتب نسخه باشد که آن را به‌هنگام کتابت یا موقع مقابله در حاشیه می‌گذارد. زیاد بودن سه نقطه‌ها در نسخه مجمل‌الاقوال را حتماً می‌توان قرینه‌ای دانست بر این که کاتب - که در این نسخه خود مؤلف است - آن نشانه‌ها را برای بازگردی دوباره‌نگری خود نقش کرده بوده است. البته مالکان بعدی نسخه هم در حین مطالعه یا مقابله از همان‌گونه نشانه نقش می‌کرده‌اند.

ج - نشانه - چنان‌که متذکر شدیم - ناظر است به موارد شک و ابهام و سهو و نامشخص بودن صحت ضبط. این حدس را بیتی از محسن تأثیر تبریزی (شاعر عصر صفوی) که به تازگی آن را در دیوانش دیده‌ام تأیید می‌کند. و خوشبختانه در آن به تصریح قید «سه نقطه» کرده است.^۱

از این زیاد و کم نیک و بد بدان که مدام

سه تاست نقطه تشکیک و انتخاب یکی ست^۲

این تصریح دارد به این‌که در موارد تشکیک سه نقطه می‌گذارد و صائب هم چنان‌که پس از این می‌آید، ذکر «نقطه‌های شک» را دارد. ولی در موردی که برای انتخاب می‌خواسته‌اند نشانه بگذارند، یک نقطه نقش می‌کرده‌اند. از بیت دیگری که در

۱. میرزا محسن تأثیر که از منشیان و مستوفیان بود چند بار «نقطه انتخاب» را از کنایات و مضامین اشعار خود قرار داده. آن ابیات گویاست که در مورد انتخاب ابیات از نشانه نقطه استفاده می‌کرده‌اند و ضمناً معلوم می‌شود نقطه تنها نشانه برای شک نبوده است برای انتخاب هم بوده است. ممکن است در اشعار شاعران دیگر سبک هندی هم همین کنایه به کار رفته باشد. ابیات تأثیر اینهاست:

نهم به شعر بلند از اساس دعوی را	فلک کند نقط انتخاب شعری را (۲۲۶)
شیوه خامشی گزین رتبه امتیاز جو	نیست به حرف بستگی نقطه انتخاب را (۲۳۰)
به رنگ، نقطه که بر شعر انتخاب نهند	به داغ عشق نمودند انتخاب مرا (۲۹۵)
هست آن غزال مشک فکن شعر شوخ من	کز نقطه‌های منتخب آن را نشانه‌ای است (۳۴۰)
نمود خال سیاهت به روی منتخبت	دلالتی که نقطه‌های انتخاب نداشت (۳۴۰)

فعلاً تا این صفحه از دیوان شاعر را دیده‌ام و باز اگر در آن تجسس شود ممکن است اشعار بیشتری یافت. مرحوم احمد گلچین معانی (۱۳۷۹-۱۲۹۵-ه.ش) در دیوان صائب همین اصطلاح را دیده و ذیل نقطه انتخاب تعریف آن را مقتبس از بهار عجم یا آندراج یا لغت‌نامه دهخدا چنین نوشته است: «نقطه‌ای که بر حاشیه کتاب برای یادداشت محاذی بیت مطبوع و چیز پسندیده گذارند. نقط انتخاب (جمع)» و این دو بیت را آورده:

دست کمتر می‌دهد جمعیت نیکان به هم	نقطه‌های انتخاب از یک‌دیگر باشد جدا
بیاض گردن او را بتان آهو چشم	ز مردمک نقط انتخاب می‌سازند

نکته‌ای را که آن مرحوم می‌بایست توجه می‌داد این بود که از بیت اول می‌توان دریافت که این نشانه مرکب از سه نقطه بوده است. (فرهنگ اشعار صائب، تهران، ۱۳۶۴ ه.ش، ص ۷۳۹). شعر تأثیر که عدد سه را آورده تصریحی است برین مطلب.

۲. تأثیر تبریزی، میرزا محسن: دیوان تأثیر تبریزی، به کوشش امین پاشا اجلالی، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۷۳ ه.ش، ص ۳۴۳.

حاشیه پیشین آورده شد برمی آید که بعضی در موارد انتخاب کردن ابیات نقطه را رنگین می گذاشته اند.

از عصر صفوی اشعار دیگری نیز هست که نشان می دهد نقطه گذاری در نمودن شک و سهو نقش داشته است. مؤلف بهار عجم (تألیف: ۱۱۵۲ هـ) جدا جدا ذیل نقطه سهو و نقطه شک این ابیات را آورده است^۱:

چه حاجت است به خال آن بیاض گردن را ستاره «نقطه سهو» است صبح روشن را
(صائب)

می شمردم سفلگان را پیش ازین عالی جناب

«نقطه شک» را به جای صفر می کردم حساب

(طاهر وحید)

نه انجم است که زینت فرورز نه فلک است

به فرد باطل افلاک «نقطه های شک» است

(صائب)

مرحوم احمد گلچین معانی هم ذیل «نقطه سهو» و «نقطه شک» بعضی از اشعار صائب را نقل کرده از آن جمله:

نهاده بر رخ گل نقطه های شک شبنم به باغ رو کن و تصحیح این رساله بده

د - ضرورت ملاحظه و مقابله بعدی با نسخه دیگر.

ه - وجود این سه نقطه ها می تواند برای نگرندگان و تصحیح کنندگان متن در این روزگار موجب هشیاری و تذکار و توجه باشد و ناچار آنها را وا می دارد به این

۱. آنچه از بهار عجم ذیل نقطه انتخاب و سهو و شک بوده به فرهنگ آندراج نقل شده است و دانشمند نکته شناس آقای مایل هروی آن موارد را از آنجا در بخش «واژگان کتاب آرای» کتاب آرای در تملن اسلامی، مشهد، ۱۳۷۲ هـ ش، ص ۲۱-۸۲، نقل فرموده اند. همان طور که در لغت نامه دهخدا هم طبعاً به نقل در آمده بود. در تجسس ایشان، ضمن بحث نقطه آمده است: «گاهی هم کاتبان از نقطه به عنوان علائم جدایی بندها و مصراعها و نمایه تطبیق با حاشیه و امثال آن استفاده می کرده اند که این گونه از نقاط را اصطلاحاً «نقطه انتخاب» می خوانده اند» و ذیل «نقطه انتخاب» بر اساس نص فرهنگ آندراج نوشته اند: «در نظام نسخه نویسی به نقطه ای گفته می شود که بر حاشیه کتاب برای یادداشت محاذی بیت یا سطر مطبوع گذارند». اما بیت تأثیر گویای این نکته است که «نقطه شک» همان نیست که «نقطه انتخاب» است. چنانکه گفته شد برای شک سه نقطه می گذارده اند و برای انتخاب یک نقطه.

که در سطرهای مرتبط با آن نشانه‌ها دقت بیشتر بنمایند و موارد مشکل و ابهام را دریابند.

و - سه نقطه‌های موجود در نسخه جواهرنامه از دارنده نسخه بوده است نه از کاتب آن، به این برهان که سه نقطه‌ها هم در قسمت اصلی و قدیمی نسخه هست و هم در اوراقی که به مناسبت افتادگی «بعدنویسی» شده است. امید است با طرح این نکته که ممکن است در مباحث و قواعد و ضوابط نسخه‌شناسی (کدیولوژی) ناشناخته مانده باشد، زیرا ندیده‌ام که فهرست‌نگاران کنونی موارد مشابه را که در نسخه‌ها می‌یابند ضمن مشخصات هر نسخه یادداشت فرمایند و بر غنای اطلاعات موجود بیفزایند و موجب شود که فهرست‌نگاران آینده در آوردن مشخصات نسخه به ذکر این گونه نکته‌های خرد و ریز بپردازند. نسخه‌شناسان منحصراً به ذکر کاتب و عدد اوراق و آب و رنگ آن نیست، «هزار نکته باریک‌تر ز مو اینجاست». یکی هم، همین سه نقطه‌های کم بهاست. از هر نسخه تازه‌یاب می‌توان فواید و قواعدی دریافت که در نسخه‌های دیگر نبوده است یا بدانها توجه نشده است.

منابع

۱. تأثیر تبریزی، میرزا محسن: دیوان تأثیر تبریزی، به کوشش امین پاشا اجلالی، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۷۳ ه.ش.
۲. گلچین تهرانی، احمد گلچین معانی بن علی اکبر (۱۳۷۹-۱۲۹۵ ه.ش): فرهنگ اشعار صائب، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، تهران، چاپ اول ۱۳۶۴ ه.ش، ج ۱.
۳. مایل هروی: کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی، مشهد، ۱۳۷۲ ه.ش.